

POZITYVIZMO IR POSTPOZITYVIZMO GINČAS SOCIALINIUOSE MOKSLUOSE

EVALDAS NEKRAŠAS

Straipsnyje nagrinėjamas socialiniuose moksluose jau ilgokai vykstantis pozityvizmo ir postpozityvizmo ginčas. Autorius nemano, kad šis ginčas greitai pasibaigs, nes jame keliami principiniai socialinių mokslų tikslus, uždavinius ir metodus liečiantys klausimai. Šiais klausimais tų mokslų atstovų pažiūros labai skiriasi, nors iki šiol dauguma jų, ypač visiškai akivaizdi dauguma politologų, laikosi iš esmės pozityvistinių nuostatų. Tokie klausimai – juos turbūt būtų galima vadinti konceptualiais – yra esmiškai ginčijami ir joks empirinis tyrimas negali padėti jų išspręsti.

Analizuodamas pozityvizmo ir postpozityvizmo ginčą autorius skiria, iš pagarbos tradicijai, tris to ginčo aspektus: 1) ontologinį, 2) epistemologinį ir 3) metodologinį. Tačiau jis siekia parodyti, kad pozityvizmas dėl savo antimetafizinio pobūdžio neturi ontologijos, todėl ir ontologinis pozityvistų ir postpozityvistų ginčas yra neįmanomas.

Diskutuodami epistemologiniais klausimais postpozityvistai būtų linkę atmesti pozityvistinį požiūrį, kad mūsų teiginiai apie socialinį pasaulį ir jo teorijos gali būti teisingi (tiesa, moderniu pozityvistiniu požiūriu, mes niekada negalime to tiksliai žinoti). Nesutinka jie ir su pozityvistine faktų ir vertybių

Evaldas Nekrašas – Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto profesorius, habilituotas daktaras (el. paštas: nekra^s@post.omnitel.net).

© Evaldas Nekrašas, 2010

Straipsnis įteiktas redakcijai 2009 m. lapkričio 5 d.

Straipsnis pasirašytas spaudai 2010 m. vasario 2 d.

perskyra, kurią turbūt irgi būtų galima laikyti epistemologine. Tačiau rimčiausias ginčas socialiniuose moksluose vyksta metodologiniais klausimais. Jį analizuodamas autorius daugiausia dėmesio skiria dviem įtakingiausioms postpozityvizmo formoms – kritinei teorijai ir postmodernizmui. Aptaręs genealogiją ir dekonstrukciją, kurias, kad ir su rimtomis išlygomis, gal ir būtų galima laikyti postpozityvistiniais metodais, autorius konstatuoja, kad svarbiausios metodologijos dalies, t. y. mokslo teiginių ir teorijų priėmimo ar pripažinimo taisyklių, postpozityvizmas paprasčiausiai neturi. Todėl ir metodologinio ginčo prieš tokias taisykles turintį pozityvizmą postpozityvizmas laimėti negali.

Pozityvizmas padarė didelį, nors ir skirtingą poveikį įvairiems mokslams ir tyrimo sritims. Ypač stipriai tas poveikis jaučiamas socialiniuose moksluose, kurie tapo savarankiškos disciplinos, t. y. atsiskyrė nuo filosofijos iš esmės tik XIX amžiuje. Jie, bent jau psichologija, sociologija ir politologija, formavosi kaip savarankiški mokslai tuo metu, kai Auguste’as Comte’as ir Johnas Stuaratas Millis – svarbiausi klasikinio pozityvizmo atstovai – jau buvo išdėstę savo požiūrį į tai, koks turi būti socialinis mokslas ar socialiniai mokslai, kokie turi būti jo pagrindai ir metodai¹. Kadangi jie buvo populiariausi XIX amžiaus mąstytojai, – ne Georgas Hegelis, Karlas Marxas ar Friedrichas Nietzsche, – tai jų idėjos rado platų atgarsį tarp tyrinėtojų, kurie plėtojo savarankiškais tapusius socialinius mokslus daugiausia veikiami būtent pozityvistinių idėjų. Comte’as, kaip žinoma, buvo vienas iš sociologijos kūrėjų. Na, o Millis – vienas iš žymiausių, jei ne žymiausias, XIX amžiaus ekonomistas. Jų autoritetas buvo didelis. Abu jie kaip ir pozityvizmo pradininkas britų (škotų) XVIII šimtmečio filosofas Davidas Hume’as rėmėsi metodologinio natūralizmo nuostata ir buvo įsitikinę, kad socialiniai mokslai turi

¹ Žr. Comte A., *Cours de philosophie positive*, 6 vols., Paris: Société Positiviste, 5th edn., 1892 (pirmasis leidimas 1830–1842); Mill J. S., *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation*, London: Longmans, 1949 (pirmasis leidimas 1843). XIX amžiuje Millio knygą daug įvairių sričių mokslininkų laikė reikšmingiausiu metodologijos veikalau.

būti plėtojami remiantis gamtos moksluose taikomais metodais, visų pirma stebėjimu².

Pozityvizmas padarė didelę įtaką ne tik paskiriems mokslams, bet ir pačiai mokslo sampratai – į mokslą mes dažniausiai žiūrime pozityvisto akimis ir tiksliai suformuluotų hipotezių apie gamtinį ar socialinį pasaulį kruopštų empirinį tikrinimą laikome standartine mokslinio tyrimo procedūra. Socialiniuose moksluose pozityvizmas iki šiol daro lemiamą įtaką empirinius tyrimus atliekančių mokslininkų praktikai, nors teorijos lygmeniu jis konkuruoja su įvairiomis filosofinėmis koncepcijomis. Bet net ir teorinėse diskusijose pozityvizmo pozicijos nėra silpnos, o kai kurios naujos metodologinės kryptys iš tikrųjų yra pažymėtos pozityvizmo ženklu ir siekia socialinių problemų tyrimui suteikti ne mažiau, o labiau mokslinį pobūdį. Racionalaus pasirinkimo teorija ar formalioji sociologija sėkmingai remiasi daugeliu (loginio) pozityvizmo metodologinių rekomendacijų.

Pozityvistų puoselėtas vieningo mokslo idealas nebuvo pasiektas. Tačiau padėta daug vaisingų pastangų kuriant mokslų sistemą. Comte'o pateikta mokslų klasifikacija (tiksliau, jos dalis nuo matematikos iki biologijos) sudaro mokslų sistemos, kaip mes ją šiandien suprantame, stuburą. Šiandien niekas neabejoja, kad matematiką, fiziką, chemiją ir biologiją sieja glaudūs ryšiai. Pozityvizmas nuo Hume'o ir Comte'o laikų atliko svarbiausią vaidmenį įgyvendinant empiriniais metodais besiremiančio socialinio mokslo idėją. Bendromis ir niekieno neginčijamomis metodologinėmis nuostatomis besivadovaujančio socialinio mokslo, apie kokį svajojo pozityvistai, iki šiol nėra. Vis dėlto pozityvistams pavyko pasiekti, kad daugelyje socialinių mokslų vyraujančias pozicijas užimtų mokyklos, kurios vadovaujasi jų rekomenduota mokslo metodologija.

² Žr. Hume D., *Traktatas apie žmogaus prigimtį*, vertė J. Vanagienė, Vilnius: Charibdė, 2007 (pirmasis leidimas 1739); Hume D., *Žmogaus proto tyrinėjimas*, vertė K. Rastenis, Vilnius: Pradai, 1995 (pirmasis leidimas 1748).

Pozityvizmas taip pat įtvirtino ir daug kitų šiuolaikinio požiūrio į mokslą ir jo vertę elementų. Retai kas abejoja, kad mokslas turi turėti (bent jau potencialiai) praktinę vertę. Požiūris, kad mokslinio tyrimo objektas yra reiškinių pasaulis, šiuo metu atrodo visiškai akivaizdus. Tą patį galima pasakyti ir apie pozityvistų atkakliai gintą faktų ir vertybių (faktinių ir vertinamųjų teiginių) perskyrą. Nuostata, kad iš faktų negalima išvesti normų, dar XIX amžiaus viduryje mažai kas vadovavosi. XXI šimtmečio pradžioje daug kam ji yra beveik aksioma.

Bendra išvada tokia: *pozityvizmas padarė didelę įtaką mokslui. Ji gerokai pranoksta tą įtaką, kurią jam padarė kokia nors kita filosofijos kryptis.* Tai lėmė dvi aplinkybės. Pirma, jokia kita filosofija nesidomėjo mokslu daugiau nei pozityvizmas. Antra, jokia kita filosofija taip nuosekliai nesiekė būti moksliška. Tačiau vienuose moksluose pozityvistinė mokslo ir jo metodo samprata remiasi faktiškai visi tyrinėtojai, o kituose – ne.

Gamtos mokslai plačiaja šio žodžio prasme, t. y. fiziniai, biomedicinos ir technologijos, plėtojami beveik be išlygų vadovaujantis pozityvistinės epistemologijos ir metodologijos principais, nors patys tie principai buvo suformuluoti iš dalies remiantis tuose moksluose, pirmiausia fizikoje, susiklosčiusios mokslinio tyrimo praktikos analize. Padėtis humanitariniuose ir socialiniuose moksluose yra kitokia.

Tarp humanitarinių mokslų svarbią vietą užima istorija. Remiantis pozityvistinėmis nuostatomis XIX, XX ir XXI amžiuose parašyta nemažai reikšmingų istorinių darbų. Istorinių faktų nustatymas plačiai remiantis archyvine medžiaga ir fizikos bei chemijos metodais, nuodugni kritinė šaltinių patikimumo analizė, istorinių duomenų sistemimas ir apibendrinimas, empiriškai patikrinamų hipotezių formulavimas ir griežtas jų tikrinimas yra tipiški pozityvistinio metodo taikymo istorijoje bruožai. Bet aš, aišku, nesiruošiu teigti, kad visi istorikai vadovaujasi pozityvistinėmis nuostatomis. Kai kuriems jų nemenką poveikį padarė kitų filosofijos krypčių idėjos. Nuo priešpaskutinio praeito amžiaus dešimtmečio istorijoje, kaip ir kituose humanitariniuose ir socialiniuose moksluose, juntama postmodernizmo įtaka.

Tačiau, mano žiniomis, istorijoje ar, tarkime, filologijoje, kitaip nei socialiniuose moksluose, nevyksta audringos pozityvistų ir postpozityvistų diskusijos. Terminą *postpozityvizmas* šiame straipsnyje vartosime plačiąja prasme, kuri jam teikiama būtent tokiose diskusijose (siaurąja prasme šis terminas seniau buvo vartotas Thomaso Kuhno ir visos istorinės mokslo filosofijos mokyklos, kurios lyderis jis buvo, pažiūroms įvardyti). Tose diskusijose svarstomi ne tik grynai metodologiniai, bet ir ontologiniai bei epistemologiniai klausimai, tačiau paprastai jos vadinamos būtent metodologinėmis, siekiant atskirti jas nuo vienu ar kitu teorinių ginčų konkretesniais, nefilosofinio pobūdžio klausimais, kurių dalyviai paprastai laikosi panašių filosofinių nuostatų. Metodologinėse diskusijose postpozityvizmas dažniausiai suprantamas kaip kritinė teorija, kurios žymiausias atstovas yra Jürgenas Habermasas, ir postmodernizmas, kuriam reikėtų priskirti, pa-
vyzdžiui, Jeaną François Lyotard'ą bei Jeaną Baudrillard'ą.

Diskusijų dalyvių poziciją nusako tam tikros nuostatos, kurias jie paprastai skirsto į 1) ontologines, 2) epistemologines ir 3) metodologines.

Ontologija, priminsime, yra filosofinė būties teorija, bandanti atsakyti į klausimą, kas egzistuoja, kokių iš esmės skirtingų tipų esiniai egzistuoja ir koks yra jų santykis, kurie jie pirminiai, o kurie antriniai (ne logine, o labiau pamatine, nors ir sunkiai apibrėžiama, ontologine prasme). Transcendentinę metafiziką, kuriai rūpi, kas egzistuoja *virš, už* ar *anapus* patyrimo, galima traktuoti būtent kaip ontologiją. Antai Platonas kaip ontologas (šis terminas, tiesa, atsirado vėliau) teigia, kad *realiai* egzistuoja tik protu suvokiamos idėjos, o jusliškai suvokiamų daiktų ir reiškinių pasaulis tėra blyškus idėjų pasaulio šešėlis, *regimybė*, o ne realybė. Čia iškart norėtųsi atkreipti skaitytojo dėmesį į tai, kad atsakydamas į ontologinį klausimą, kas egzistuoja, Platonas vartoja ir epistemologines, pažinimą ar pasaulio suvokimą liečiančias sąvokas „protu suvokiamas“ bei „jusliškai suvokiamas“. Griežtos ribos tarp ontologijos ir epistemologijos (kaip, beje, ir tarp epistemologijos ir metodologijos) nubrėžti neįmanoma.

Prieš pradėdami aiškinti, kokių ontologinių pažiūrų laikosi vieni ar kiti postpozityvistai, iškelkime klausimą, kokios yra pozityvistų ontologinės pažiūros. Šis klausimas iškart stato mus į keblią, bet tik iš pažiūros, padėtį. Juk pozityvistai labai kritiškai vertino metafiziką. Platono teiginio, kad realiai egzistuoja tik idėjos, jie nelaiškė nei teisingu, nei klaidingu – pažintiniu požiūriu jis jiems buvo paprasčiausiai beprasmiškas. Vienos būrelio, kuriame buvo pradėtos formuluoti loginio pozityvizmo (loginio empirizmo) idėjos, įkūrėjas Moritzas Schlickas sugaišo nemažai laiko, aiškindamas, kuo pozityvizmas skiriasi nuo realizmo, o intelektualiniu loginio pozityvizmo lyderiu dar Vienos būrelio veiklos metu tapęs Rudolfas Carnapas idėjų ar daiktų realumo klausimą laikė tokiu pat beprasmiu, kaip ir klausimą apie skaičių realumą. Tiesa, empiriokritikas Ernstas Machas tvirtino, kad pasaulį sudaro neutralūs elementai, kuriuos mes priklausomai nuo nagrinėjamų problemų galime interpretuoti arba kaip fizinių daiktų savybes, arba kaip pojūčius, bet loginiams pozityvistams ši jo koncepcija atrodė įtartina panaši į metafizinę.

Pozityvistai nenorėjo veltis į beprasmiškus, jų nuomone, ontologinius ginčus, pavyzdžiui, į ginčą tarp materializmo, teigusio, kad realiai egzistuoja tik materija (ar bent jau ji yra pirminė), ir idealizmo, teigusio, kad realios yra tik mintys ir / ar idėjos (ar bent jau jos yra pirminės).

Taigi, griežtai kalbant, pozityvizmas neturi savo ontologijos. Kokia tada ontologines pažiūras ginčija postpozityvistais save laikantys socialinių mokslų atstovai? Kalbėdami apie pozityvistinę ontologiją, jie neretai turi galvoje ne pozityvizmą, o materializmą. Tačiau dažniau jie keičia filosofinę termino „ontologija“ prasmę ir ontologiją apibūdina, pavyzdžiui, taip: „teorija, susieta (*connected*) su daiktais, savybėmis ir įvykiais, kurie egzistuoja pasaulyje; tai, kas egzistuoja, ir gali būti tiriama.“³

Taip suprantant ontologiją turimos galvoje skirtingų *teorinių* paradigmų, apie kurias kalbėjo Kuhnas, pamatinės prielaidos, nes tarp jų

³ Daddow O., *International Relations Theory*, London: Sage, 2009, p. 238.

yra ir prielaidos apie tai, kas „egzistuoja ir gali būti tiriama“. Kai kurie pozityvistinėmis metodologinėmis nuostatomis besivadovavę fizikai XIX ir XX amžių sandūroje manė, kad atomai egzistuoja, o kai kurie tai neigė. Tarptautinių santykių teorijoje pozityvistinių nuostatų besilaikantys realistai (neorealistai) galėtų teigti, kad vieninteliai (savaranikiški) tarptautiniai veikėjai yra valstybės, o tomis pačiomis metodologinėmis nuostatomis besivadovaujantys liberalizmo (neoliberalizmo) atstovai galėtų tvirtinti, kad egzistuoja ir svarbų politinį bei ekonominį vaidmenį vaidina ir nevalstybiniai veikėjai. Todėl pozityvistai, kurie yra skirtingų teorinių paradigmu tam tikroje mokslo šakoje šalininkai, gali vadovautis skirtingomis ontologijomis ta prasme, kuria šis terminas vartojamas ne filosofijoje, o mokslininkų metodologiniuose ginčuose. Taigi ir šia prasme nėra pagrindo kalbėti apie vienodą pozityvistų ontologinę poziciją, t. y. apie pozityvistinę ontologiją.

Vis dėlto diskusijose ontologiniais klausimais, vykstančiose socialiniuose moksluose, keliamas vienas klausimas, kuris galėtų pasirodyti įdomus ir filosofui: ar tuose moksluose nagrinėjama socialinės tikrovės prigimtis yra tokia pati kaip gamtinės tikrovės. Diskutuodami šiuo klausimu, socialinių mokslų atstovai užima skirtingas pozicijas. Dauguma jų sutinka su materialistais, kad gamtinis pasaulis yra materialus. Bet pozicijos dėl socialinio pasaulio išsiskiria. Vieni jų, visų pirma marksistai, pabrėžia, kad socialinio gyvenimo pagrindas yra materiali gamyba, ekonomika. Nuo gamybinių santykių, t. y. žmonių santykių gamybos, mainų ir (materialių gėrybių) paskirstymo srityje, priklauso jų socialiniai ir politiniai santykiai, institucijos ir idėjos. Tvirtindami, kad ūkio raida lemia visą socialinio gyvenimo raidą, taip pat ir mūsų idėjų raidą, jie laikosi iš esmės materialistinių nuostatų.

Kiti socialinių mokslų atstovai mano, jog socialinis pasaulis nuo gamtinio skiriasi tuo, kad jame pirminės yra idėjos. Tos idėjos įkūnijamos, materializuojamos žmonių veiklos procese, daro poveikį žmonių santykiams ir jų kuriamoms institucijoms. Mūsų idėjos lemia ir mūsų požiūrį į pasaulį. Tokių tyrinėtojų poziciją galima laikyti idealistine.

Ar galima kalbėti apie vieningą pozityvistų poziciją šiuo klausimu? Mano atsakymas yra *ne*. Comte'as aptariamam klausimui laikėsi požiūrio, kad žmogaus proto (idėjų) raida lemia visą socialinę raidą, taip pat ir socialinę bei politinę sanklodą. Teologinę, metafizinę ir pozityvią proto raidos stadijas atitinka skirtingos visuomenės raidos stadijos ir jos organizacijos formos. Millio pozicija šiuo klausimu yra labai artima Comte'o požiūriui. Marksizmui savo simpatijų neslėpė kai kurie loginiai pozityvistai, ypač Otto Neurathas, Carnapas ir Hansas Reichenbachas, laikėsi požiūrio (nors, išskyrus Neurathą, išsamiau jo nedėstė), kad materiali gamyba yra socialinio gyvenimo pagrindas, o jos raida lemia socialinę raidą. Jie, atrodo, pritarė Marxo minčiai, kad žmonės kuria savo istoriją, bet ne savo pačių pasirinktomis sąlygomis. Taigi ir šiuo požiūriu nėra pagrindo kalbėti apie kokią nors vientisą pozityvistinę ontologiją.

Dabar galime pereiti prie argumentų prieš pozityvistus, kuriuos postpozityvistai vadina *epistemologiniais*, analizės. Epistemologija, kaip filosofinė pažinimo teorija, nagrinėja, ką mes galime pažinti, iš ko kyla mūsų žinios ir ar galima jas laikyti tiesa.

Pozityvistinių požiūrių besilaikančių tyrinėtojų atsakymai į šiuos klausimus yra palyginti aiškūs ir į kai kuriuos jų gana paprasti. Anot jų, pažinti galime tik reiškinius ir jų reguliarius ryšius. Žinios apie pasaulį kyla iš patyrimo. Jos remiasi faktais, kuriuos reikia griežtai skirti nuo vertybių; iš faktinių teiginių negalima išvesti vertinamųjų ar normatyvinių. Klausimu, ar mūsų žinias galima laikyti teisingomis, jų pozicija kiek sudėtingesnė ir ją aptarsime vėliau.

Vis dėlto socialinių mokslų atstovų diskusijose epistemologiniais klausimais dėmesio centre atsiduria kiti klausimai. Bene svarbiausias yra toks: ar socialinio pasaulio tyrinėtojas, panašiai kaip gamtinio pasaulio tyrinėtojas, tyrinėja tą pasaulį *iš išorės*, ar, atvirkščiai, jis visada tiria jį *iš vidaus*.

Pozityvistinių nuostatų besilaikančio tyrinėtojo, nesvarbu, kokią reikšmę socialiniame gyvenime jis teikia idėjoms, pozicija yra tokia. Socialinis pasaulis skiriasi nuo gamtinio, bet *pažintiniu* požiūriu ty-

rinėtojo santykio su vienu ir kitu pasauliu skirtumai nėra tokie dideli, kad tyrinėtojas negalėtų stebėti, aprašyti ir aiškinti socialinių reiškinių panašiai kaip tai daro stebėdamas, aprašydamas ir aiškindamas gamtos reiškinius. Gamtinio pasaulio tyrinėtojas yra ne tik socialinė, bet ir gamtinė būtybė, tačiau tai netrukdo jam į tiriamą gamtinį reiškinį žvelgti iš išorės (to reiškinio atžvilgiu). Socialinio pasaulio tyrinėtojas irgi yra ne tik gamtinė, bet ir socialinė būtybė, tačiau jis gali į tiriamą socialinį reiškinį žvelgti iš išorės (ar tarsi iš išorės) vadovaudamasis tomis pačiomis epistemologinėmis nuostatomis kaip ir gamtotyrininkas. Į savo tiriamus reiškinius jis žvelgia iš išorės *tiesiogine* prasme, kai tiria reiškinius, vykčius praityje, ar vykstančius kitose kultūrose, civilizacijose, valstybėse ar regionuose. Bet net ir tada, kai jis tiria, tarkime, savo šalies piliečių rinkiminį elgesį, nors pats yra rinkėjas, ar tiria jų vertybines nuostatas, nors pats jas turi, jis *kaip tyrėjas* gali (ir turi) atsiriboti nuo savo paties politinių nuostatų ar moralinių vertybių ir užimti poziciją nešališko tyrinėtojo, žvelgiančio į tiriamus reiškinius *tarsi* iš išorės. Jis negali, pavyzdžiui, neatsižvelgti į sociologines anketas, kurių respondentų (apklausiamųjų) moralinės ar politinės pozicijos jam visiškai nepriimtinos, ir teigti, kad visuomenė remia jo ar jo partijos nuostatas ir vertybes, taip bandydamas paveikti viešąją nuomonę ir / ar artėjančių rinkimų rezultatus.

Žinoma, socialinio pasaulio tyrinėtojo vertybės, nuostatos ir idėjos turi įtakos tam, kokias problemas jis tirs ir kokius klausimus užduos respondentams, bet kiti tyrinėtojai, kurių kitokios vertybės, nuostatos ir idėjos, tirs, matyt, kitas problemas ir užduos kitus klausimus ir todėl mūsų intersubjektyvios, bendros, įvairių tyrinėtojų pastangomis įgytos socialinės žinios bus išsamesnės ir mažiau subjektyvios.

Postpozityvistinių nuostatų besilaikančių sociologų ar politologų nuomonė priešinga: tyrinėtojas negali pažvelgti į socialinę tikrovę iš išorės, jis gali žvelgti į ją tik iš vidaus. Visų pirma jie labiau nei dauguma pozityvistų pabrėžia socialinio ir gamtinio pasaulių skirtumus. Jie akcentuoja, kad socialinę tikrovę žmonės kuria remdamiesi savo idėjomis. Žmonių santykiai priklauso nuo to, ką jie vieni apie kitus mano. Institucijos yra tam tikrų idėjų įgyvendinimo rezultatas. Mūsų

veiksmai priklauso nuo mūsų nuomonių. Maža to, tos nuomonės, reiškiamos įvairiausiai būdais, yra labai svarbi socialinio gyvenimo dalis. Kita vertus, postpozityvistai pabrėžia, kad ir to gyvenimo *tyrinėtojai* didžiulę įtaką daro socialinės normos ir vertybės, taisyklės ir konvencijos, idealai ir siekiai. Jis kaip socialinis individas yra susaisytytas daugybe ryšių su visuomene ir negali vieną gražią dieną visų tų ryšių nutraukti, nuo jų atsiriboti ir pareikšti, kad *kaip tyrinėtojas* jis nuo šiol į visuomenę žvelgs nešališkai ir iš išorės. Juk jis negali nustoti gyventi visuomenėje ir ją tik tyrinėti. Todėl jo pažintinės nuostatos priklauso nuo jo socialinių nuostatų.

Žvelgdamas į socialinį pasaulį iš vidaus, tyrinėtojas gali jį *suprasti*, bet negali (ir neturi) jo *aiškinti*, kaip tą žodį supranta pozityvistas. Pozityvisto požiūriu, norėdami paaiškinti reiškinį, turime gebėti išvesti tą reiškinį aprašančius konkrečius faktinius teiginius iš bendrų (irgi faktinį turinį turinčių) mokslo dėsnių ar teorijų. O supratimas reikalauja gebėti įsijausti į žmogų, suprasti jo veiksmų motyvus, tikslus, kurių jis siekia, vertybes, kuriomis vadovaujasi, dilemas, dėl kurių kankinasi, o ne šaltai bei abejingai stebėti ir aiškinti jo elgesį.

Aiškinimo ir supratimo perskyra yra senesnė nei šiuolaikinis pozityvizmo ir postpozityvizmo ginčas. Metodologinio individualizmo požiūriu, kuris skiriasi nuo metodologinio kolektyvizmo, holizmo ar struktūralizmo požiūrio, socialinių mokslų išeities taškas yra individų (o ne kolektyvų) socialinių veiksmų tyrimas. Anot Maxo Weberio, socialiniam veiksmui būdinga tai, kad individas priskiria jam *subjektyvią* reikšmę⁴. Tą reikšmę siekiantys atskleisti humanitariniai ir socialiniai mokslai skiriasi nuo reiškinius aiškinančių gamtos mokslų, kuriems tokių reikšmių tyrinėti nereikia. Šių mokslų pobūdžio skirtumus, aptardamas dvasios mokslų (*Geisteswissenschaften*) ir gamtos mokslų ypatumus, pabrėžė Wilhelmas Dilthey⁵ us XIX amžiuje⁵.

⁴ Žr. Weber M., *Economy and Society*, New York: Bedminster Press, 1968 (pirmasis leidimas 1922).

⁵ Žr., pavyzdžiui, Dilthey W., „Introduction to Human Sciences“, Dilthey W., *Selected Works* I, Makreel R. A., Rodi F. (eds.), Princeton: Princeton University Press, 1989 (pirmasis leidimas 1883).

Hermeneutinį požiūrį, kad, norėdami suprasti tekstą, turime ne tik gerai išmanyti kalbos, kuria jis parašytas, gramatiką ir semantiką, bet ir gebėti perprasti autoriaus ketinimus bei mąstyseną, Dilthey'us pri-taikė žmogaus veiksams suprasti.

Hermeneutiniu požiūriu, norint suprasti veiksą iš vidaus (kitaip jo ir neįmanoma suprasti), reikia žinoti du dalykus. „Vienas jų – tas, kad tyrėjui reikia žinoti veiksą valdančias taisykles, susitarimus bei kontekstą, t. y. to veiksmo reikšmę traktuojant jį kaip „ėjimą“ tam tikrame socialiai apibrėžtame „žaidime“. Kitas elementas yra tas, kad tyrėjui reikia žinoti, kokių intencijų veikėjas turėjo pasirinkdamas ir atlikdamas tą veiksą: kodėl šis veikėjas „žaidime“ atliko būtent šį ėjimą.“⁶

Praeito amžiaus septintajame dešimtmetyje kai kuriuose socia-liniuose moksluose vyko vadinamųjų *tradicionalistų* ir *biheivoristų* (ar biheivoristų) diskusija. Pirmieji manė, kad supratimas pirmiau minėta prasme yra labai svarbus, nors gal ir nepagrindinis, socialinių mokslų uždavinys ir kad norint jį pasiekti, būtina remtis ir istorija, ir psichologija, ir moralės teorija. Pavyzdžiui, tarptautinių santykių tyrinėtojas, norėdamas suprasti valstybės veikėjo sprendimus, turi gebėti perprasti jo ketinimus, motyvus ir jam kylančias moralines dilemas (susijusias, pavyzdžiui, su prievartos naudojimu). Tik tada jis tokiam veikėjui galės duoti rekomendacijas, kaip elgtis vienoje ar kitoje situacijoje. O biheivoristai siekė, kad socialiniai mokslai apsiribotų individų ir jų grupių empiriškai stebimo elgesio (angl. *be-haviour* – elgesys) tyrimu, nesiremdami sunkiai patikrinamomis ar išvis nepatikrinamomis prielaidomis dėl individų elgesio motyvų ar tikslų. Biheivorizmas buvo perdėm radikali pozityvizmo forma, atsi-radusi psichologijoje remiantis tomis Macho idėjomis, kurios skati-no tyrinėtojus apsiriboti tyrimo objektų aprašymu ir vengti teorinių hipotezių. Tyrimo *problematikos, vartojamos kalbos ir taikomų me-*

⁶ Hollis M., Smith S., *Tarptautiniai santykiai: aiškinimas ir supratimas*, vertė M. Mikelaitienė, Vilnius: Tyto alba, 1998, p. 87 (pirmasis leidimas 1990).

todu suvaržymus, kuriuos siūlė biheviorizmo šalininkai, loginiai pozityvistai vertino kritiškai, nors ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Carnapas tikino, kad visus psichologijos teiginius, net ir suformuluotus fenomenalistine, pojūčių kalba, galima išversti į fizikinę kalbą, kuria aprašoma individų elgsena⁷. Bet biheviorizmas padarė tam tikrą įtaką socialinių mokslų metodologijai ir prisidėjo, be kita ko, prie to, kad juose nuosekliau pradėta laikytis pamatinės pozityvistinės nuostatos – faktų ir vertybių perskyros principo. Verta priminti, kad šios nuostatos laikėsi ne tik pozityvistinių pažiūrų Émile'is Durkheimas, bet ir visa kito žymiausio XX amžiaus sociologo Maxo Weberio mokykla, kuriai pozityvizmas padarė mažiau įtakos ir kurioje buvo pabrėžiami kai kurie socialinių ir gamtos mokslų epistemologiniai skirtumai.

Prieš kurį laiką postpozityvistai, pradėję pulti pozityvizmą socialiniuose moksluose skirtingu metu, bet plačiu frontu, ėmė tvirtinti, kad ir ši pozityvistinė nuostata turi būti atmesta. Tiek kritinės teorijos atstovai, tiek postmodernistai pabrėžia, kad socialinės teorijos tikslas nėra vien tik žmonių socialinių veiksmų supratimas, bet ir socialinės tikrovės kritika, o socialiniai teoretikai, priešingai pozityvistų ir Weberio nuostatomis, turi ne tik teisę, bet ir pareigą *vertinti* socialinę tikrovę. Taigi jie turi formuluoti ne tik faktinius, bet ir vertinamuosius teiginius. Juk jeigu socialinis teoretikas nori pakeisti tikrovę, kuri neatitinka teisingumo, laisvės, lygybės, demokratijos ir kitokių idealų, jis turi tas jos ydas aiškiai įvardyti. Kritika yra labai svarbus, gal net svarbiausias jo uždavinys. Taip tą uždavinį suvokiant, tenka atsisakyti pozityvistinio požiūrio į teoriją kaip griežtais loginiais ryšiais susietų *faktinių turinių* turinčių teiginių sistemą, kurią galima empiriškai patikrinti. Pozityvistinių pažiūrų tyrinėtojai šio požiūrio, aišku, neketina atsisakyti.

Dabar galime pereiti prie paskutinio mūsų minėto epistemologinio klausimo, t. y. klausimo apie tiesą, aptarimo. Pozityvistiniu požiūriu kelti klausimą „Kas yra tiesa“ yra taip pat netikslinga, kaip ir kelti

⁷ Žr. Carnap R., „Psychology in Physical Language“, Ayer A. J. (ed.), *Logical Positivism*, New York: Free Press, 1959 (pirmą kartą straipsnis paskelbtas 1932).

klausimą „Kas yra prasmė“. Pakanka gebėti nustatyti, kokie mūsų teiginiai yra prasmingi ir kurie iš jų yra teisingi. Analitinių logikos ir matematikos teiginių teisingumas nustatomas vienu, griežto įrodymo, išvedimo iš priimtų aksiomų būdu, o sintetinių, faktinių mokslo teiginių teisingumas – kitu, jų empirinio patikrinimo būdu. Klausimas, ar mūsų žinios teisingos, tradicinėje epistemologijoje dažnai suprantamas kaip klausimas apie subjekto ir objekto santykį, o teisingomis laikomos objektyvios, t. y. objektą atitinkančios, subjekto žinios. Tačiau bendro filosofinio klausimo apie subjekto ir objekto santykį loginiai pozityvistai nekėlė, nors ir neprieštaravo, kad tyrinėtojo tiriamas daiktas ar reiškinys *būtų vadinamas* objektu, neteikiant šiam terminui kažkokios ypatingos filosofinės prasmės.

Kartu filosofai pozityvistai vengia kalbėti apie *objektyvias žinias*, nors metodologinėse diskusijose pozityvistinių nuostatų besilaikantys, bet taip reikliai į savo vartojamą kalbą nežiūrintys (arba sekantys veikiau Karlu Raimundu Popperiu nei Carnapu) tyrinėtojai tai daro gana dažnai. Loginiai pozityvistai nenuilstamai kalbėjo apie žinių *intersubjektyvumą*, o ne objektyvumą. Intersubjektyvumas numato skirtingų individų komunikacijos galimybę, galimybę perteikti vienas kitam suprantamą informaciją (žinias) ir galimybę kiekvienam iš jų (turint reikiamą pasirengimą ir įrangą) tas žinias patikrinti. Loginių pozityvistų požiūrį būtų galima išreikšti taip: mokslo žinios turi būti intersubjektyviai verifikuojamos (lot. *verus* – teisingas), t. y. patikrinamos.

Jie nenorėjo kalbėti apie žinių objektyvumą, nes, siekdami atsakyti į klausimą, ar jos yra objektyvios, turėtume iškelti filosofinį klausimą apie subjekto ir objekto santykį, taigi ir aiškintis, ar objektas egzistuoja nepriklausomai nuo subjekto. Kadangi atsakymo į šį klausimą neįmanoma empiriškai patikrinti, jis neturi pažintinės prasmės. Dėl savo antimetafizinių nuostatų loginiai pozityvistai vengė ne tik ontologinių, bet ir tų epistemologinių klausimų, kurie taip glaudžiai susiję su ontologiniais, kad jų negalima traktuoti kaip mokslo filosofijos (metodologijos) klausimų, t. y. klausimų apie mokslo žinių gavimo ir patikrinimo būdus, jų pagrindą, struktūrą ir raidą.

Kartu, kalbėdami apie mūsų žinių teisingumą, jie neužmirštų priminti, kad visos mūsų žinios apie pasaulį (taip pat ir faktus aprašantys empiriniai teiginiai) yra hipotetinės. Tai netrukdo mums jas priimti ar pripažinti ir laikyti teisingomis, remtis jomis plėtojant teoriją ir vykdančią praktinę veiklą, nors turime aiškiai suvokti, kad tą sprendimą vėliau gali tekti pakeisti.

Mažiausiai nesusipratimų keliantis pozityvistų ir postpozityvistų ginčas vyksta metodologijos (ar mokslo filosofijos) srityje, nors jame paliečiami ir kai kurie mūsų minėti ontologiniai bei epistemologiniai klausimai, visų pirma, klausimai apie socialinės ir gamtinės tikrovės prigimties skirtumus, pažinimo galimybes bei mūsų žinių vertę.

Pozityvistinių nuostatų besilaikantys tyrinėtojai teigia, kad, siekiant ištirti vieną ar kitą reiškinį sritį, reikia, remiantis iš dalies žinomais, nors galbūt netiksliais ir neišsamiais faktais, kelti hipotezes apie tų faktų ryšius ar aiškinančias tuos ryšius. Iškelus hipotezę (remiantis analogija ar kitokia įžvalga), reikia siekti ją patikrinti. Tinkamai, aiškiais terminais suformuluota hipotezė leidžia spręsti, kokie faktai ją galėtų patvirtinti ar paneigti, t. y. kokie faktai jos atžvilgiu yra reikšmingi, relevantiški. Taigi hipotezė daro įtaką empirinio tyrimo kryptiai ir pobūdžiui. Tokių faktų reikia atkakliai ieškoti ir siekti tiksliai juos nustatyti. Empiriniai faktai gali būti formuluojami ir anksčiau priimtų (pripažintų) teorijų terminais (kai ampermetru išmatavę srovės stiprumą grandinėje nustatome, kad jis yra 5 miliampėrai, *matavimo duomenis* formuluojame tam tikros fizikos *teorijos kalba*). Patikrinus hipotezę, ji priimama, atmetama arba modifikuojama, nors tyrinėtojas turi aiškiai suvokti, kad ateityje jam gali tekti pakeisti savo nuomonę tiek dėl konkrečios hipotezės tikrinimo pabaigos, tiek dėl jos priėmimo, atmetimo ar modifikacijos.

Ne visada hipotezę galima patikrinti individualiai, nors net ir tikrinant individualią hipotezę mums dažnai tenka remtis įvairiomis papildomomis prielaidomis, pavyzdžiui, kad tiriamo reiškinio neveikia jokie kiti, išskyrus hipotezėje minimus, veiksniai. Kai kada empiriškai tenka tikrinti gana sudėtingas loginiais ryšiais susijusių

teiginių sistemas, kurias mes vadiname teorijomis ir kurių sudėtyje gali būti teiginių, formuluojamų vien tik naujais teoriniais terminais (tokiais terminais gali būti aprašomi abstraktūs, idealizuoti, tiesiogiai empiriškai nestebimi objektai, jais remiantis kuriamos teorinės schemos ar modeliai). Bet net ir vien tik naujai sukurtais teoriniais terminais suformuluoti teiginiai turi būti vienaip ar kitaip susieti su mažiau abstrakčiais ir empiriškai patikrinamais teiginiais.

Ką į tai atsako postpozityvistai? Visų pirma jie pabrėžia, kad pozityvistinėje mokslinio tyrimo schemoje nepaisoma socialinės tikrovės skirtumų nuo gamtinės. Pozityvistinių nuostatų besilaikantys tyrinėtojai esą klaidingai supranta socialinių mokslų uždavinius. Tradicines, įprastines, galingųjų viešpatavimui tarnaujančias idėjas reikia dekonstruoti atskleidžiant jų ydingumą. Todėl socialiniai mokslai negali vadovautis pozityvistine faktų ir vertybių perskyra.

Hipotezes kelti ir jas tikrinti taip pat nebūtina, nes socialinis teoretikas turi svarbesnių uždavinių – jis visų pirma turi būti ne bešališkas stebėtojas, o aktyvus, tam tikras vertybes ginantis visuomenės narys. Be to, faktų, kurie galėtų jas patvirtinti ar paneigti, apskritai nėra – tai, kas jais laikoma, tėra interpretacijos, kurios priklauso nuo mūsų teorinių pažiūrų, kurioms, savo ruožtu, daro įtaką mūsų vertybės. Socialinės tikrovės pažinimas gali būti tik jos interpretacija ir kritika, mūsų vartojamų ženklų prasmių keitimas.

Tokie yra pagrindiniai prieš pozityvizmo metodologiją nukreipti postpozityvistų (kritinės teorijos atstovų ir postmodernistų, kurių čia nesiekėme diferencijuoti) argumentai. Bet ar juos galima vadinti metodologiniais? Ar postpozityvistai apskritai turi savo metodologiją, kurią būtų galima palyginti su pozityvistine?

Apie tam tikrus postpozityvistinius metodus, pavyzdžiui, genealogijos ar dekonstrukcijos, galima kalbėti, bet tik su didelėmis išlygomis. Mat dauguma postpozityvistų, konkrečiai postmodernistų, nenorėtų vadinti jų metodais, nes pats terminas *metodas* jiems asocijuojasi su jų taip nemėgstamu pozityvizmu, ir vengtų tuos metodus tiksliau apibrėžti.

Genealogija ir rekonstrukcija yra diskurso nagrinėjimo būdai. Todėl, norint suprasti tų terminų prasmę, reikia aptarti bene dažniausiai postmodernistų vartojamą žodį „diskursas“, kurio daugelyje žodynų skaitytojas neras.

Žodis „diskursas“ turi daugybę reikšmių ir, tiesą sakant, dėl jo daugiareikšmiškumo jį ypač vertina postmodernistai, nes jie paprastai sąmoningai vengia aiškumo, tikslumo ir vienareikšmiškumo. Diskursas yra kalba (tiek žodinė, tiek rašytinė, įskaitant bet kokius tekstus), kalbėjimas, pokalbis, diskusija, ginčai, jų dalyvių komunikacija. Galima kalbėti, pavyzdžiui, apie šiuolaikinį politinį ar politologinį diskursą. Nors disciplinoje, kuri vadinasi diskurso analizė, diskursu laikomas bet koks tekstas, ilgesnis nei sakiny, postmodernistai diskursą dažniau supranta kaip vienoje ar kitoje srityje, pavyzdžiui, disciplinoje, ilgą laiką besitęsiančią, kad ir nebūtinai tiesioginę, diskusiją, kuri suprantama ne vien tik kaip verbalinė veikla. Tarkime, architektas suprojektavo ir pastatė naujos architektūros pastatą – taip jis įsijungė į architektūrinį diskursą, kurio kiti dalyviai gali tik teorizuoti apie tai, kokia turi būti šiuolaikinė architektūra. Politikų kalbos, pareiškimai, diplomatinės notos ir tarptautinės sutartys yra politinio diskurso dalis. Bet jų sprendimai, taip pat ir tokie kaip sprendimas pradėti karą ir *netgi pats karas* gali būti traktuojami kaip politinio diskurso elementai. Šia, labai plačia prasme, diskursas yra socialinių praktikų (tiek verbalinių, tiek neverbalinių) visuma, kurianti ir keičianti socialinius santykius pagal tam tikrų ženklų reikšmes. Vis dėlto nagrinėjant diskursą postmodernistų dėmesio centre paprastai yra tekstai. Todėl radikaliausi iš jų ir patį socialinį pasaulį laiko tekstu.

Dabar jau galime pereiti prie genealogijos. Michelis Foucault⁸, kuriuo postmodernistai dažnai remiasi, pabrėžtų, kad genealogija reiškia istorinių praktikų, kurios kuria disciplinas, tyrimą siekiant atskleisti diskurso trūkius, t. y. tam tikrų temų svarstymo nutraukimą,

⁸ Foucault M., *Foucault Reader: An Introduction to Foucault's Thought*, ed. by P. Rabinow, London: Penguin, 1991 (pirmasis leidimas 1984).

jų pašalinimą ir marginalizaciją, t. y. nustūmimą į paraštę. Bene svarbiausias tokio tyrimo tikslas yra nustatyti, ką disciplina „užmiršo“, į ką nekreipė dėmesio. Genealogija šia prasme nereiškia kilmės ar giminių ryšių tyrimo. Pastarąja prasme terminą vartojo dar senovės graikai.

Terminas „dekonstrukcija“, priešingai, yra naujas. Jį pradėjo vartoti Jacques'as Derrida⁹. Nors jis ir pabrėžė, kad bendro jos apibrėžimo pateikti neįmanoma, nes kiekvienas dekonstrukcijos atvejis yra unikalus, sąvoką būtų galima nusakyti maždaug taip. Dekonstrukcija yra analitinis ir kritinis teksto skaitymo būdas, leidžiantis identifikuoti ir išardyti jame (tekste) glūdinčią binarinių opozicijų logiką. Binarinių opozicijų pavyzdžiai: gyvenimas – mirtis, gėris – blogis, draugas – priešas, taika – karas, Vakarai – Rytai.

Pirmajam (centriniam) tokios opozicijos elementui tekste teikiama pozityvus turinys, o antrajam – negatyvus. Pirmasis yra dominuojantis, o antrasis (kurį galima vadinti papildiniu) – marginalinis. Vakarų filosofijai, taigi ir mąstymui (taip pat ir moksliniam), kuriam ji darė didžiulę įtaką, būdinga binarinių opozicijų gausa. Svarbiausiu dekonstrukcijos kaip postmodernaus, prieš tradiciją nukreipto mąstymo būdo tikslas yra ardyti tradicinį pasaulio suvokimą ir parodyti, kad stabilų reikšmių, priskiriamų binarinių opozicijų nariams, nėra, ir įprastinis standartinių priešpriešų supratimas yra nepagrįstas. Pavyzdžiui, analizuojant Vakarų ir Rytų binarinę opoziciją būtų galima bandyti parodyti, kad mes pernelyg gerai galvojame apie Vakarus ir krikščionybę ir pernelyg blogai apie Rytus ir islamą ar induizmą. Tradiciškai į Rytus vakariečiai žvelgė kaip į egzotišką, bet necivilizuotą pasaulį, nors iš tikrųjų Vakarų kultūra remiasi daugybe Rytuose padarytų atradimų ir išradimų – nuo Viduržemio jūros Rytų pakrantėje gyvenusių semitų tautų maždaug 2000 m. pr. Kr. išrastos abėcėlės iki senovės Babilono bei Egipto matematinių žinių ir arabiškų (indiškų)

⁹ Jis pirmą kartą tai padarė, rodos, 1967 m. Žr. Derrida J., *Of Grammatology*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1978 (pirmasis leidimas 1967).

skaitmenų. Rytų pasaulio civilizacijos lygis (vartojant žodį „civilizacija“ senąja, romėniškąja, o ne Arnaldo Toynbee'o ir Samuelio Huntingtono prasme) ilgą laiką buvo daug aukštesnis nei Vakarų.

Postmodernistai pateikė ir, matyt, dar pateiks daug dėmesio vertų išvalgų ir samprotavimų. Bet grįžkime prie klausimo, ar jie turi savo metodologiją, tiksliau, tai, ką reikėtų vadinti svarbiausia jos dalimi. Ar jie turi kokius nors aiškius ir griežtus mokslo teiginių (nesvarbu, vadinami jie hipotezėmis ar ne) priėmimo, pripažinimo *kriterijus*? Juk skirtingi postpozityvistai kai kuriais klausimais laikosi skirtingų pažiūrų. Kaip nustatyti, su kuriomis iš jų reikia sutikti, o su kuriomis ne, kurias pripažinti, o kurias atmesti? Kaip nustatyti, kokie yra jų tyrimo rezultatai? Į šį klausimą iš postpozityvistų aiškaus atsakymo negausime. Postmodernistus, matyt, smarkiai papiktintų net pats klausimas. Kriterijai, anot jų, tik varžo mąstytojo laisvę, yra ryškiausia pavojingiausia iš visų priespaudų – intelektualinės – apraiška. Sąvoka „tyrimo rezultatai“, jų požiūriu, irgi perdėm pozityvistinė, nes apie tai, ar tokie rezultatai gauti ar ne, kaip ir apie tai, ar mūsų žinios teisingos, irgi reikia spręsti remiantis griežtai suformuluotais kriterijais.

Skaitytojai, susipažinę su postmodernistinėmis socialinėmis teorijomis, tikriausiai sutiks su teze, kad aiškių ir griežtų mokslo teiginių bei teorijų pripažinimo, *remiantis empiriniais duomenimis* (taigi ir tyrimo rezultatų nustatymo), kriterijų šių teorijų autoriai neturi. Tačiau ar galima teigti, kad tokių kriterijų neformuluoja ir jais nesivadovauja *kiti* postpozityvistai?¹⁰

Mano atsakymas yra toks. Pirma, postpozityvizmo sąvoka kai kada vartojama platesne prasme nei šiame straipsnyje. Jeigu postpozityvistais būtų laikomi ir konstruktyvistai (o tai daroma ne taip jau retai), tai, žinoma, tektų pripažinti, kad mokslo teiginių ir teorijų pripažinimo kriterijus jie turi. Bet aš jų (bent jau nuosaikiųjų) postpozityvistais nelaikau.

¹⁰ Dėkoju Ingai Vinogradnaitei už šio klausimo iškėlimą.

Greta postmodernizmo svarbiausia ir, mano galva, įtakingiausia postpozityvizmo forma yra kritinė teorija. Feminizmą ar, tarkime, postkolonializmą vargu ar galima traktuoti kaip *metodologiškai* savitas koncepcijas, o JAV plačiai vartojamas *reflektyvizmo* terminas iš esmės tėra termino *postpozityvizmas* atitikmuo.

Taigi, norint įrodyti, kad postpozityvistai neturi aiškių ir griežtų teiginių ir teorijų pripažinimo *remiantis empiriniais duomenimis* kriterijų, belieka įrodyti, kad tokių kriterijų neturi kritinės teorijos atstovai. Manau, kad tai nėra sunkus uždavinys. Juk kritinės teorijos atstovai atmeta faktų ir vertybių (faktinių ir vertinamųjų teiginių) skirtį ar atskyra. Vadinas, tose konstrukcijose, kurias jie vadina teorijomis, be faktinių elementų, yra ir vertinamųjų arba normatyvinių. Kadangi iš vertinimų negalima išvesti faktų (kaip ir iš šių – vertinimų), tai empiriškai patikrinti kritinių teoretikų konstrukcijų paprasčiausiai neįmanoma.

Kritinės teorijos atstovai, įskaitant Jūrgeną Habermasą, tai puikiausiai supranta. Aiškindami savo metodologinių nuostatų skirtumą nuo pozityvizmo ir klasikinio marksizmo, kurių artumu neabejoja¹¹, jie nurodo, kad tiek Auguste'as Comte'as, tiek Karlas Marxas siekė empiriškai adekvačiai aprašyti socialinę tikrovę ir joje vykstančius procesus (nors tai darė skirtingu būdu), o kritiniai teoretikai, kad ir susiję su Marxu, svarbiausiu savo uždaviniu laiko ne jos aprašymą ir paaiškinimą, bet kritiką. Taigi jų teorijų atitikimas tikrovei būtų (jų pačių požiūriu) ne pranašumas, o trūkumas, nes teorija, empiriškai adekvačiai aprašanti (ir aiškinanti) socialinę tikrovę, ją esą veikiau teisina, o ne kritikuoja.

Būtent faktų ir vertybių atskyros pripažinimas ar nepripažinimas ir yra pamatinis pozityvizmo ir postpozityvizmo skirtumas. Postpozityvistai į kruopštų, daug pastangų reikalaujantį socialinių reiškinių tyrimą vadovaujantis pozityvistinės metodologijos principais, taigi

¹¹ Žr., pavyzdžiui, Habermas J., *Knowledge and Human Interests*, transl. by J. J. Shapiro, Cambridge, UK: Polity Press, 1987 (pirmasis leidimas 1968).

remiantis empiriniais duomenimis (taip pat ir statistiniais), žvelgia iš aukšto, panašiai kaip dauguma filosofų žiūrėjo į esą „nereikšmingų“ gamtos reiškinių tyrimą iki XVII amžiaus mokslo revoliucijos, kol Galileo Galilei pareiškė: „Aš labiau linkęs rasti vieną tiesą, kad ir nedideliuose dalykuose, nei ilgai ginčytis didingiausiais klausimais, nepasiekiant jokios tiesos.“¹² Jie save laiko aukščiau specialiojo (taigi iš esmės pozityvaus) mokslo. Į žmogų ir visuomenę jie žvelgia būtent kaip *filosofai*, o ne kaip antropologijos, sociologijos ar politologijos *mokslo* atstovai. Nors save ir vadina postpozityvistais (ar net postmodernistais), pagrindiniu klausimu apie filosofijos ir (specialiojo) mokslo santykį jie užima poziciją, būdingą *ikimoderniai* epochai, kurioje vėliau tapę savarankiški mokslai buvo laikomi subordinuotais pirmajai filosofijai, t. y. metafizikai. Šį santykį XVII amžiaus mokslinė revoliucija pakeitė, bet tos permainos jie nenori pripažinti.

Postpozityvistai daug diskutuoja ir labai daug ką kritikuoja. Bet ta kritika iš esmės yra negatyvi. Pozityvių mokslinių rezultatų postpozityvistais save laikantys tyrinėtojai pasiekia nedaug. Į šį priekaištą jie, aišku, atsako, kad pozityvių rezultatų reikalauja siekti pozityvus protas, o jų esą to proto nuostatos ir kriterijai nevaržo. Pozityvistų ir postpozityvistų diskusija negali, atrodo, būti labai vaisinga. Aišku viena: aiškių ir griežtų teiginių ir teorijų priėmimo ar pripažinimo taisyklių neturintys postpozityvistai šio ginčo prieš tokias taisykles turinčius pozityvistus iš principo negali laimėti.

Ir vis dėlto ką tik aptartas ginčas davė mažų mažiausiai vieną, nors gal ir netikėtą, rezultatą. Kai kurie pozityvizmo ir postpozityvizmo priešpriešoje išryškėjusių kraštutinių pozicijų siekiantys išvengti socialinių mokslų atstovai bando ieškoti *vidurio kelio* tarp pozityvizmo ir postpozityvizmo. Kalbėdamas apie (tikras ar tik išsivaizduojamas) kraštutines pozicijas, turiu galvoje, viena vertus, radikalų natūralizmą, kuris nemato jokių skirtumų tarp gamtinės ir socialinės tikrovės prigimties (tiesa, nežinau, kas tokį požiūrį šiandien gintų),

¹² Galileo G., *Opere* 4, Firenze, 1890, p. 738.

ir radikaliai postpozityvizmui (postmodernizmui) būdingą reliatyvizmą bei negatyvizmą. Vidurio poziciją tarp jų bandantys užimti tyrėjai paprastai save vadina *konstruktyvistais*, nors, mano galva, jie, pavyzdžiui, Alexanderis Wendtas¹³, yra kur kas arčiau pozityvizmo nei paprastai manoma. Pasvarstyti, kas iš *tikrųjų* yra konstruktyvizmas, būtų įdomu, o gal ir pamokoma, bet tai jau kito straipsnio uždaviny.

LITERATŪRA

Comte A., *Cours de philosophie positive*, 6 vols., Paris: Soci t  Positiviste, 5th edn., 1892.

Carnap R., „Psychology in Physical Language“, Ayer A. J., (ed.), *Logical Positivism*, New York: Free Press, 1959.

Daddow O., *International Relations Theory*, London: Sage, 2009.

Derrida J., *Of Grammatology*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1978.

Dilthey W., „Introduction to Human Sciences“, Dilthey W., *Selected Works* 1, Makreel R. A., Rodi F. (eds.), Princeton: Princeton University Press, 1989.

Foucault M., *Foucault Reader: An Introduction to Foucault's Thought*, ed. by P. Rabinow, London: Penguin, 1991.

Galileo G., *Opere* 4, Firenze, 1890.

Habermas J., *Knowledge and Human Interests*, transl. by J. J. Shapiro, Cambridge, UK: Polity Press, 1987.

Hollis M., Smith S., *Tarptautiniai santykiai: ai kinimas ir supratimas*, vert  M. Mikelaitien , Vilnius: Tyto alba, 1998.

Hume D., *Traktatas apie  mogaus prigimtį*, vert  J. Vanagien , Vilnius: Charibd , 2007.

Hume D., * mogaus proto tyrinėjimas*, vert  K. Rastenis, Vilnius: Pradai, 1995.

Mill J. S., *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation*, London: Longmans, 1949.

Weber M., *Economy and Society*, New York: Bedminster Press, 1968.

Wendt A., *Tarptautinės politikos socialin  teorija*, Vilnius: Eugrimas, 2005.

¹³ Wendt A., *Tarptautin s politikos socialin  teorija*, Vilnius: Eugrimas, 2005 (pirmasis leidimas 1999).

SUMMARY

*POSITIVISM-POSTPOSITIVISM DEBATE
IN SOCIAL SCIENCES*

The article explores positivism-postpositivism debate in social sciences that has been lasting already for many years. The author does not suppose this debate will end soon since it raises fundamental questions concerning the aims, tasks and methods of social sciences. Though representatives of these sciences differ significantly in views on these questions, the most of them and, in particular, evident majority of representatives of political science virtually holds positivist views. Such questions, which may be called conceptual, are essentially disputable, so they can not be resolved by any empirical research.

When examining positivism-postpositivism debate the author singles out, paying tribute to tradition, three aspects of debate: (1) ontological, (2) epistemological, and (3) methodological. Yet he presents the arguments to support his claim that because of its antimetaphysical character positivism can have no ontology at all. Therefore an ontological dispute between positivists and postpositivists is simply impossible.

Postpositivists, in discussing epistemological questions, would be inclined to reject positivist viewpoint that our statements and theories about social life can be true (though according to modern positivists, we can never know it for sure). They also would reject the positivist distinction between facts and values, which likewise can be considered as epistemological. But the most serious dispute that is taking place in social sciences concerns methodological questions. The author, in analyzing it, pays most attention to two most influential forms of postpositivism, namely to critical theory and postmodernism. Having discussed genealogy and deconstruction which, though with serious reservations, may be considered as postpositivist methods, the author claims that postpositivism lacks the main part of methodology, i.e. rules of accepting scientific statements and theories. And that is why postpositivism can not win the methodological debate over positivism which has such rules.